

RECENSIONS

«*De relatione*», coord. Maria CABRÉ DURAN i Alexander FIDORA, *Enrabonar. An International Journal of Theoretical and Practical Reason*, 61 (2018), 158 p.
Reason and Reality. Studies in Medieval Philosophy», coord. Maria CABRÉ DURAN, Alexander FIDORA i Jaume MENSA I VALLS (*Enrabonar*, Supplement Issue), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona 2018, 495 p.

Els dies 14, 15 i 16 de novembre de 2017 se celebrà a la Universitat Autònoma de Barcelona i a la Facultat de Teologia de Catalunya el VII Congreso Internacional Iberoamericano de la Sociedad de Filosofía Medieval (SOFIME). El tema del Congrés —que ja fou anunciat en el número 31 d'aquesta revista (p. 964)— fou *De relatione*, i.e. sobre la relació, un concepte molt ampli que fou tractat des de molts àmbits. La trobada també fou motivada pel VIIè centenari del naixement de Ramon Llull, filòsof de la relació per excel·lència, motiu pel qual el Doctor Il·luminat va tenir un paper preponderant durant el congrés. L'enorme quantitat de producció generada en aquesta trobada acadèmica va portar als coordinadors a publicar les actes en dos volums que ens proposem ressenyar, fent èmfasi especial en les contribucions relacionades amb la filosofia medieval catalana.

El primer volum, que es presenta en el format estàndard de la revista «Enrabonar», ofereix les conferències plenàries convidades del congrés, que varen ser sis. Com adverteixen els coordinadors Maria Cabré i Alexander Fidora a la presentació (pp. 17-19) les contribucions «aporten una nova llum sobre el desenvolupament de la teoria de la relació des dels inicis de l'edat mitjana fins als temps de l'alta escolàstica» en una multitud de temes que van des de la lògica o la metafísica fins la teoria política. En aquest volum podem trobar, juntament amb les valuosíssimes aportacions d'acadèmics de primer nivell com John Marenbon (Universitat de Cambridge) o Hans Daiber (Universitat de Frankfurt), dos articles sobre el concepte de relació en Ramon Llull, a càrrec de Ruedi Imbach (Universitat de la Sorbona) i Alexander Fidora (ICREA – Universitat Autònoma de Barcelona).

En el primer article, titulat «Relations parisiennes: Lulle, Eckhart et Dante à Paris. À propos du rapport entre la philosophie et le lieu de sa genèse» (pp. 107-119), Imbach compara l'aproximació a la filosofia d'aquests tres autors aprofitant la coincidència històrica consistent en el fet que els tres varen sojornar a París durant els anys 1310 i 1311. Resseguint algunes similituds, com el fet que els tres escriuen en llengua vernacla o proposen una remodelació del cristianisme, Imbach acabarà remarquant la importància de la relació entre el lloc i el pensament, la «lieu de la pensée» que condiciona, sobretot, Ramon Llull, especialment pel que fa al seu bilingüisme filosòfic que «transforma» el pensament escolàstic (pp. 115-116). L'autor clou el seu article reafirmant la importància de la tasca de l'historiador de la filosofia, que ha de saber identificar amb precisió el que hi ha de condicionament històric i d'incondicionat en cada pensador per copsar el sentit dels seus escrits.

En el segon i darrer article dedicat a Llull en aquest volum, el professor Fidora aprofundeix en un tema que Imbach ja ha mencionat i que és un tòpic en la filosofia lul·liana: la relació entre la fe i la raó. Amb el títol «*Sicut oleum super aquam*. Sobre la relació entre fe y razón en Ramon Llull» (pp. 121-138), Fidora fa ús d'aquest símil

present als *Proverbis de Ramon* «Enaxí com oli qui està de sobre aygua, està fe sobre enteniment». Sense pretendre dir l'última paraula sobre la qüestió, aquesta analogia permet a Fidora traçar una vinculació textual directa del Doctor Il·luminat amb Agustí d'Hipona i una posterior influència de la suggeridora imatge en Nicolau de Cusa. No obstant això, el més rellevant d'aquesta imatge lul·liana —que estudia sobretot de la *Disputa entre la fe i l'enteniment* però també de l'*Art general última*— és que permet corroborar l'essencialitat que el beat dona al concepte de relació en la dinàmica cognoscitiva, lluny de ser quelcom merament accidental. La revisió d'aquesta imatge, segons Fidora, també serveix per deslligar Llull de certes interpretacions racionalistes i també fideistes (p. 131).

El segon volum es presenta com un suplement especial de la revista «Enrhaonar». Amb el títol *Relation, Reason and Reality. Studies in Medieval Philosophy*, aquest volum aplega la majoria de comunicacions presentades al congrés, un total gens menyspreable de trenta-cinc. Tot i que el tema central continua essent el concepte de relació, com adverteixen els coordinadors —Maria Cabré, Alexander Fidora i Jaume Mensa— a la presentació (pp. 11-12) els temes «amplien diversos aspectes d'aquesta mateixa qüestió i l'estenen envers altres autors i àmbits». D'aquesta manera, els articles s'inscriuen en set seccions: *Metaphysics and Theology: from Augustine to Thomas Aquinas*; *Metaphysical and Theological Speculation after Duns Scotus*; *Logics, Theory of Knowledge and Aesthetics*; *Anthropology, Psychology and Natural Philosophy*. A les quatre seccions mencionades cal afegir una secció dedicada especialment a Ramon Llull (pp. 239-352) i una altra a Pere Hispà, que recull les actes de l'anomenat *1st Symposium Petrinicum* que tingué lloc dins el mateix congrés (pp. 355-427). Finalment, el setè i darrer apartat *The Category of Relation in Arabic Philosophy* està dedicat a una versió ampliada de la conferència plenària de Hans Daiber, que, per motius d'espai, no es va poder incloure en el número regular recensionat més amunt.

Retornant ara al contingut referent a filòsofs catalans, en aquest volum suplementari hi podem trobar, a més de les nou comunicacions dedicades a Ramon Llull, dos articles interessants dedicats al filòsof escotista Antoni Andreu —que ubiquem a la Corona d'Aragó. El primer article, signat per Maria Cabré, porta el títol de «*L'Expositio in XII libros Metaphysicae Aristotelis* d'Antoni Andreu i l'ús de l'obra homònima de Tomàs d'Aquino» (pp. 89-102) i està dedicat a estudiar l'aspecte formal d'aquesta part del comentari a la *Metafísica* d'Aristòtil, especialment pel que fa a la seva inspiració en el comentari a la *Metafísica* de Tomàs d'Aquino, fet que contrasta amb l'escotisme doctrinari del *Doctor Dulcifluus*. L'autora remarca que el mètode de composició d'Antoni Andreu va contribuir al desenvolupament de «l'aristotelisme escotista» i que, lluny de prendre tesis tomistes, Antoni Andreu «optà per *escotitzar* un dels comentaris a l'obra d'Aristòtil més conegut, didàctic i clar del moment» per aconseguir el seu objectiu d'«oferir un comentari literal a la *Metafísica* fidel a la doctrina de maduresa de Duns Escot, i apte i comprensible pels primers mestres de l'escola escotista» (p. 96). L'article es clou amb una transcripció d'una part de la seva presentació del concepte de *relatio* a l'*Expositio*, que compara amb la presentació homònima del concepte en el comentari a la *Metafísica* de Tomàs d'Aquino (pp. 98-101).

A continuació d'aquest article trobem «La qüestió *Utrum Philosophus convenienter assignet et sufficienter tres modos relativorum* d'Antoni Andreu: Comparació amb Duns Scot» (pp. 103-112), en el qual Jaume Mensa analitza la qüestió citada de l'obra *Quaestiones metaphysicae* —un altre comentari a la *Metafísica* d'Aristòtil però des d'un punt de vista molt més escotista— amb la qüestió homònima que trobem a les *Questiones*

super libros Metaphysicorum de Duns Escot. Aquest exercici permet a l'autor constatar que Antoni Andreu defensa la mateixa doctrina que Escot pel que fa a la noció de *relatio*, però ho fa d'una manera més sistemàtica, simple i clara que no pas el Doctor Subtil (p. 110).

Finalment, i com ja hem avançat, l'autor amb més pes del congrés va ser Ramon Llull. A les dues conferències plenàries del primer volum cal afegir-hi les nou comunicacions que s'apleguen en aquest volum suplementari.

La primera, a càrrec de Pedro Mantas (Universidad de Córdoba) porta el títol «Algunos apuntes sobre la recepció de la apologètica mozàrabe en el siglo XIII» (pp. 239-250) i analitza la recepció que Llull —i també Ramon Martí— va fer de certs textos apologètics mossàrabs com l'anònim *Tathlīth al-wahdānīyah* (La Trinidad de la Unidad) com el mateix filòsof remarca al *De fine*. Amb tot, el que Mantas vol reivindicar és el «contexto teológico doctrinal que circula con cierta fluidez por las rutas del intercambio del saber en el Occidente latino y que constituye lo que podríamos considerar un cierto lugar común en la reflexión trinitaria desde la que los apologistas cristianos discuten con su contraparte islámica y judía.» (p. 243), quelcom que ha quedat a l'ombra de les figures gegantines de Llull i Martí i que convé recuperar amb l'edició i estudi d'aquests textos.

A continuació, el professor Martín González (Universidad de Santiago de Compostela), amb l'article «Artes lulianas y averroísmo: Intellecto único y web semántica» (pp. 252-262) planteja una tesi agosarada que connecta al Doctor Il·luminat amb l'actualitat: existeixen algunes afinitats entre la teoria d'Averroís sobre l'Intel·lecte Únic i l'Art lul·lià, afinitat que connectaria aquest darrer amb la lògica moderna, la web semàntica i les humanitats digitals. A aquest article segueix «Principia relativa. La figure T de l'Art de Raymond Lulle» (pp. 263-271) de Constantin Teleanu (Université Paris Sorbonne), on examina detalladament la figura T de l'Art lul·lià i la seva evolució al llarg de les obres del mallorquí. Aquesta figura, segons l'autor, «tient une importance capitale» (p. 269) per estendre universalment la relació dins del seu pensament.

Als dos articles anteriors cal afegir el de José Higuera Rubio (Universidad do Porto) «El lulismo del siglo XXI: ¿máquina de pensar o súper-inteligencia?» (pp. 341-352), on es pregunta fins a quin punt és heurística l'Ars Magna o si és més aviat una «màquina de pensar» computacional. Després de valorar les aportacions de Turing o Alberti, les màquines de la memòria medievals i les recepcions modernes de Llull, conclou que «Nos hallamos, más cerca de un instrumento —codificador del saber de una época— producto de la aplicación de principios de rango general que ante una máquina que, por sí misma, pueda substituir las funciones intelectuales para satisfacer sus propias necesidades de aprendizaje o productividad, mientras que colma las de su artífice» (p. 349).

Continuant amb Llull però canviant de tema, Joan Cuscó (Universitat de Barcelona) estudia la «Música, ética y mística en Ramon Llull» (pp. 273-286). L'autor defensa que, si bé les reflexions lul·lianes sobre la música han estat menystingudes, aquestes tenen una importància cabdal en Llull i la seva relació amb la mística. Tot i les seves reticències contra la sensualitat de la música i de la paraula —Llull va ser trobador de jove—, i encara que no va escriure cap tractat específicament sobre el tema, li dóna valor en llibres com la *Doctrina Pueril* (p. 281) on la música apareix com una Art liberal matemàtica amb gran component emotiu que pot dreçar l'ésser humà vers Déu si és l'adequada. Conclou: «Gracias a la música, la ética (la vida humana finita) y la mística (la vida divina infinita) se reencuentran en la belleza» (p. 285).

Al congrés també hi va tenir presència la figura de la dona en l'Edat mitjana. Coral Cuadrada (Universitat Rovira i Virgili) parla de «*De mulierum relatione. Mujeres lulianas*» (pp. 287-298) on estableix set categories de «dones lul·lianes»: literàries, familiars, dedicades, protectores, lectores, devotes i beguines. L'autora dóna especialment importància a aquestes últimes, les *dominabus de penitencia*, amb qui compartia moltes afinitats ideològiques i a qui llegà part del seu patrimoni com demostra el seu testament, conservat a l'Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà (p. 291).

Un altres dels temes per excel·lència de Llull, el diàleg interreligiós, va ser tractat per José María Carabante (Universidad Complutense de Madrid) a «¿Es posible hoy un verdadero diálogo interreligioso? Ramon Llull, precursor de la tolerancia» (pp. 299-312) on extreu conclusions actuals del *Llibre del gentil e dels tres savis* ja que «la concepción lul·liana es hoy adecuada para soslayar tanto el fundamentalismo religioso como el fundamentalismo de la razón» (p. 303). Continuant amb aquesta temàtica, a «El intento de conciliación y la imposibilidad de su realización. La inspiración en Ramon Llull» (pp. 313-327) Susana Beatriz Violante (Universidad Nacional de Mar del Plata) posa l'èmfasi en l'afany conciliador lul·lià, que sempre busca raonar els punts en comú a l'hora d'intentar convertir els infidels, sense fer ús de les *autoritates*, quelcom especialment útil en les relacions amb l'Islam avui.

Finalment, un altre article interessant de temàtica lul·liana és el que signa Maria Cristina Pascerini «Ramon Llull en Italia: una perspectiva a partir de Menéndez Pelayo» (pp. 329-229) on ressegueix els estudis primerencs sobre el pas de Llull per Itàlia que va fer l'erudit càntabre el 1877, fet que permet a l'autora valorar el paper que va tenir el Doctor Il·luminat al llarg dels seus sis viatges a Itàlia. Pascerini conclou que «ya a finales del siglo XIX Menéndez Pelayo intuyó el potencial del filósofo mallorquín para los estudiosos [...] supo ver la importancia de Ramon Llull en Italia, que era la de buscar apoyo para sus proyectos y difundir su arte» (p. 337).

Si a aquestes interessants aportacions referents a la filosofia medieval catalana li sumem la resta d'articles que versen sobre d'altres aspectes del concepte de *relatio*, el balanç del congrés és molt positiu, i suposa una bona oportunitat per donar un impuls nou als estudis de filosofia medieval tant de casa nostra com de l'àmbit iberoamericà. Desitgem que el proper congrés, que portarà el nom de *De cognitione* i que se celebrarà a Porto —seu de l'Instituto de Filosofia— sigui igual de fructífer.

Jordi JIMÉNEZ
Universitat Pompeu Fabra

Dominique de COURCELLES (ed.), *Le formes laïques de la philosophie. Raymond Lulle dans l'histoire de la philosophie médiévale (Subsidia Lulliana 6)*, Brepols, Tournhout 2018, 254 p.

Les recerques sobre la recepció europea de l'aristotelisme i la influència d'Averroïes sobre la cristiandat han portat, entre moltes altres coses, a la descoberta de l'«intel·lectual» medieval, una categoria que encara no fa pas massa anys hauria estat titllada com a impertinent. Així, en l'àmbit d'una filosofia medieval majoritàriament formulada per clergues i frares, apareixia un espai alternatiu, el dels estudiants i mestres de la Facultat d'Arts que prenien consciència de l'autonomia que esqueia a la filosofia, tant si hom la desvinculava de la teologia com si no. Aquesta alternativa naixent als Estu-